

Описово-статистичні документи земського обслідування Мелітопольського повіту 1912 року як джерело до вивчення землеволодіння окремих населених пунктів

Останнім часом набули поширення дослідження історії земств та особливостей їх функціонування. При цьому неодноразово вивчалися та вводилися до наукового обігу матеріали їх обслідувань. Однак, досі актуальним залишається питання про можливість використання матеріалів земських дослідження для історії землеволодіння та особливостей оренди в окремих населених пунктах, як адміністративного так і господарського значення.

В даному питанні окремий інтерес представляють праці статистиків Таврійської губернії. Одним із найцікавіших, з нашої точки зору, є окреме земське обстеження Мелітопольського повіту 1912 року, первісні описові матеріали якого збереглися до нашого часу. Досліджуючи історію його проведення, спробуємо визначити етапи формування та загальні особливості описово-статистичних документів до дослідження землеволодіння окремих населених пунктів.

Для більш кращого розуміння процесу формування описово-статистичних джерел, які відкладалися в земських організаціях, треба окреслити загальну суть статистичного спостереження і визначити особливості роботи земств по накопиченню та обробці матеріалу.

Створення та фондування описово-статистичних джерел земських установ Таврійської губернії залежало від функціонального призначення цих організацій. Особливості формування комплексів джерел цілком залежать від їх основних функцій та діяльності.

В статистичній діяльності Таврійського губерньського земства виділяють два основних періоди – роботу Статистичного бюро (1884-1889) та Оціночної комісії (1899-1920)¹.

Обслідування Мелітопольського повіту в 1912 році проводилося Оціночною комісією Таврійського губерньського земства. Її перше засідання, у оновленому складі, відбулося 28 червня 1899 року. На ньому було прийняте рішення звернутися з доповіддю до

Губернського Земського Зібрання про утворення при Управі оціночно-статистичного бюро для збирання та розробки даних, необхідних для встановлення основ оцінки нерухомого майна, та виділення коштів на утримання цього закладу. Також було вирішено доручити Губернській Земській Управі розробити програму для збирання даних². За період існування Оціночно-статистичного бюро змінилося шість завідуючих С.М. Блеклов, П.П. Фірсов, А.В. Неручев, Б.В. Волков В.А. Оболенський М.Є. Бененсон³.

В літературі з історії земств, процес формування статистичних документів поділяється на три етапи: 1) підготовчі роботи та розробка програм дослідження; 2) збір інформації; 3) звіт та публікація даних. Матеріали, які відкладалися на цих етапах розділяють на дві групи: 1) первісні дані та згруповані матеріали земських публікацій; 2) матеріали, які висвітлюють цілі, задачі та методику здійснення земських статистичних робіт⁴.

Перед дослідженням кожного повіту статистики робили підготовчу роботу. Попередній облік представляв собою вибірку даних із земельних справ Нотаріального архіву, Управління державним майном, Удільної контори, Губернської креслярні, Банків, Духовної консисторії, повітових управ та інших установ. Першоджерелами слугували «реєстри» старшого нотаріуса, записи на володіння, викупні справи, дані відмежування селянських наділів, дані з книг Дворянського та Селянського банків, проекти полюбовного розмежування, клірові відомості, окладні книги повітових управ та ін. Крім цього знімалися копії з планів приватних власників, казенних, удільних та інших земель. Все це розподілялося по так званим межовим дачам. Попередній облік доповнювався місцевим, який проводився експедиційним шляхом⁵.

Людина, яка повинна була робити вибірки обов'язково отримувала своєрідний дозвіл на проведення досліджень у вигляді посвідчення. У фондах Таврійської губернської креслярні нами були знайдені документи, які підтверджують такий порядок справ⁶.

У земській статистичній практиці існувало два головні методи статистичних досліджень: експедиційний та бланковий. Характерні риси першого – отримання статистичних даних під час особистого відвідування досліджуваних місцевостей, другого – добування даних шляхом надсилання опитувальних бланків до установ чи осіб, які були первинними джерелами інформації (волосні правління, сільські старости, приватні власники тощо). Зібрані дані за-

носилися до списків або до карток. Тому існувало дві системи упорядкування даних – за списками та карткова.

На початку діяльності земських статистичних установ (середина 70-х – початок 80-х років) одиницями статистичного дослідження були селища і селянські громади, пізніше - селянський двір. Головними ознаками двору в земській статистиці були: розмір землеволодіння, кількість робітників у сім'ї, кількість робочої худоби, розмір орендованої землі. Методом обробки даних - групування селянських дворів не лише за адміністративно-територіальним принципом, але й за економічними ознаками. Метою подвірних переписів було вивчення типів селянських господарств та з'ясування залежності між різними елементами селянського господарства⁷.

Після підготовчих робіт складався список усіх господарів населеного пункту. Якщо селище було велике, то для його складання доводилося скликати 20 – 30 господарів з різних кутків села, якщо маленьке – то 2 – 3. Перепис проводився за загальним списком для усіх господарів, або за картками, які являли собою окремих опитувальний бланк для кожного окремого господарства. Таврійські статистики подвірний перепис з самого початку проводили за картковою системою⁸.

Основними чинниками, які впливали на формування документів земських статистичних досліджень були:

1. Рішення, інструкції та програми, які надходили від земських управ чи зібрань.
2. Інструкції, рекомендації та пропозиції загальних з'їздів та нарад земських статистиків.
3. Надбаний досвід робіт, що вказував ефективніші прийоми роботи.
4. Особа завідувача статистичного закладу, який за звичай вирішував якими методами буде проводитися статистичне дослідження (у випадку коли вони були відсутні у інструкціях земських управ).
5. Особа статистика, який збирав дані⁹.

Описово-статистичні джерела, створені в процесі роботи земств, це формуляри бланків за якими проводилося дослідження, та опубліковані дані, що вміщують в собі різномірний табличний та текстовий матеріал з питань землеволодіння та землекористування.

Слід звернути увагу, на різницю між теоретичною статистич-

ною програмою та формуляром обстеження. На практиці, питання до формулярів занеслися ті самі, що і в програмі, але вони отримували при цьому більш придатну для обстеження форму. Практична програма для опиту повинна була включати ті самі питання, але викладені по-можливості в табличній формі, яка найбільше гарантувала точність редакції питань, із введенням, за необхідністю, місцевих термінів. В залежності від повітових особливостей редакція питання теоретичної програми, в практичній програмі могла змінюватися. Таким чином, теоретична програма з'ясовувала, **що** повинно було досліджуватися, та в якому об'ємі, а практична, яка складалася в межах теоретичної, повинна була вирішувати **як** формулювати «питання», щоб дане явище було досліджено в повній мірі¹⁰.

Що стосується Мелітопольського повіту, то загальне керівництво переписом в 1912 році та розробкою його матеріалів, було покладено на М.Є. Бененсона¹¹.

Ще в 1910 році програма майбутніх досліджень окреслювалася дуже коротко. Вказувалося, що вона намічена попередніми роботами. Бюро вирішило відмовитися від подвірного перепису через його затягнутий характер, відсутність коштів та неможливість відправки великих партій статистиків та регістраторів до повіту.

Ці причини обумовили те, що при складанні програми статистики хотіли обмежитися тільки оціночними розрахунками, елементами яких були: облік земель та угідь, пропорції культур, система та техніка полеводства, урожайність та висів, витрати виробництва, характер та спосіб експлуатації сінокосів та вигонів, ринкові умови та ін.¹².

Зазначалося, що для обліку угідь необхідний опис усіх приватних володінь в кількісному та якісному їх складі. Землі товариств та установ планувалося описувати в їх загальному поселеному володінні. Таким чином, технічна сторона роботи повинна була бути зосереджена на складанні: 1) Поселеного бланку, 2) Бланків опису приватних володінь, 3) Урожайних карток та карток пропорцій культур 4) Описів спеціальних культур¹³.

Але подвірний перепис все ж таки провели. Невідомо що вплинуло на рішення Комісії, але знайдені бланки перепису свідчать про дещо іншу програму його проведення, аніж планувалося у 1910 році.

В Державному архіві Автономної Республіки Крим зберігся документ, який має назву «Сведения о заполнении подворных карточек» під грифом Таврійської губернської земської управи та печаткою статистичного бюро Таврійського губернського земства. Нажаль, цей документ недатований, але порівняння вказівок які надаються у документі із наявним формуляром подвірної картки перепису 1912 року, свідчить про пряме відношення «Сведений...» до цього обслідування¹⁴.

На основі «Сведений ...» та наявних формулярів бланків подвірного перепису, ми можемо встановити основний комплекс документів, який повинен був відкладатися у процесі його проведення:

Всі документи перепису можна поділити на реєстраційну документацію – «Повістки власникам», «Перелік домогосподарів» та «Облікові картки», а також практичні формуляри обстеження - шість типів бланків: «Подвірна картка», «Купча картка», «Приватновласницький бланк», «Опис поселень на відрубках», «Пообщинний бланк», «Пропорції культур»¹⁵.

У перелік домогосподарів, окрім імені, по-батькові, прізвища та номерів лицевих рахунків, заносилися всі дані про землеволодіння та землекористування, які було виявлено при заготовці подвірних карток. Усі інші дані, які треба було заносити у список відносно землеволодіння та землекористування, а також зміни, які відбулися пізніше і були виявлені під час обслідування повинні були заноситися до списку по мірі їх з'ясування¹⁶.

На повістках власникам зазначалося:

- 1.Номер подвірної картки, однакової із номером лицевих рахунків.
- 2.Ім'я, по-батькові, прізвище домогосподаря.
- 3.Кількість душових наділів, купленої землі, подвірної або відрубної, згідно із документами.
- 4.Орендована їм земля у товариства¹⁷.

В Державному архіві Запорізької області збереглося 415 справ, які стосуються матеріалів дослідження 1912 року (справи із документами стосовно інших повітів нами не враховувалися). Серед 410 справ, які нами було проглянуто, було знайдено такі типи описово-статистичних документів для дослідження землеволодіння та оренди землі:

- 1) 5 подвірних карток¹⁸,
- 2) 235 приватновласницьких бланків¹⁹,

- 3) 5 купчих карток (тільки форми)²⁰,
- 4) 74 описи поселення на відрубах²¹,
- 5) 100 пообщинних бланків²²,
- 6) документи додатків.

Використовуючи «Сведения...» та наявні формуляри обстеження ми можемо охарактеризувати основні етапи складання документів, а також проаналізувати загальну структуру кожного з них.

Система опису господарств на подвірні картки зводилася до наступного. Першим при заповненні розділу подвірної картки про землеволодіння було питання про площу землі, яку було отримало після останнього переділу. Потім, регістратор повинен був фіксувати усі придбання та відчуження, які відбулися з часу видання закону до дня перепису. Як результат, отримували площу землі, яка була у господарстві на момент перепису із всіма її підрозділами на неукріплену, укріплену, відрубну та приватновласницьку.

Таким чином, стало можливим отримати матеріал про інтенсивність купівлі-продажу надільних земель, змін в забезпеченні власною землею у всіх групах господарств, які скористалися, або не скористалися законом 9 листопада 1906 року²³.

Подвірна картка складалася на кожен двір (господарство), тобто на кожного домогосподаря окремо. Ознаками двору-господарства були: загальне господарське майно (худоба, сільсько-господарські знаряддя), та загальні прибутки та витрати. На цій основі два брати або батько із сином, які проживали в одній садибі, але вели різне господарство вважалися двома різними господарями, і по кожному складалася окрема картка.

В кожному селищі подвірною переписувалося «приписне» селянське населення, тобто всі без виключення селяни, приписані до сільського товариства або селища, яке описувалося. Приписне населення поділялося на наявне та відсутнє. Наявним населенням були всі господарі, які були присутні під час перепису, «відсутніми» вважалися всі ті господарі, які маючи землю або садибу при даному селищі в момент обслідування жили за її межами. На подвірній картці відсутнього домогосподаря графи «сімейний склад», «скотарство» та мертвий «інвентар» обов'язково прокреслювалися. На картці робили напис «відсутній» і в відповідних графах відмічалася куди виселився, чим займається і що сталося із його землею

та садибою: чи здані вони в оренду, чи продані (із показником ціни і в першому і у другому випадку).

Стороннім вважалось населення не приписане до даного сільського товариства, але таке, що проживало в його межах. На подвірну картку також реєструвалось стороннє населення, яке не займаючись сільським господарством, здавало свою землю у оренду.

Відсутні сторонні, які мали в селищі куплену землю, реєструвались на подвірну картку таким же чином, як і приписні, але замість слів «куди виселився» робилася помітка «де проживає».

Сторонні без землі та садиби, які не орендували землю, на подвірну картку не реєструвались²⁴.

Реєстрацію даних на подвірну картку потрібно було починати з розділу «сімейний склад», потім заповнювати «скотарство», «мертвий інвентар», а після цього переходити до розділу «формування землеволодіння», «землекористування» та ін. Спершу потрібно було з'ясувати той чи ні домогосподар з'явився для опиту, чи приписний він і до якої народності себе відносить²⁵.

В розділі «формування землеволодіння» окремо розділялася земля, отримана з загальної долі та земля, отримана покупкою. Перша категорія була першоосною господарства, тоді як куплені землі вказували на розширення діяльності господарства. Саме цьому перша строчка в усіх видах земельного володіння заповнювалася даними про «первісне володіння». Моментом початку первісного володіння була постанова про переділ, про укріплення, або про вихід на відруб. Кількість землі отриманої за цією постановою із всією загальною площею землі заносилася до першої строки. Потім друга, третя та інші за необхідністю строки заповнювались послідовними покупками закріпленої або відрубної землі, по можливості, в хронологічному порядку.

Неукріплена земля не продавалася і не покупалася. Збільшення її площі відбувалось тільки як результат злиття декількох господарств, або через сімейні зв'язки (наприклад, одруження на вдовиці із землею, прийом сиріт із землею та ін.). Саме цьому, в розділ «надільна неукріплена» другою, третьою і т.д. заносилися землі, отримані згаданими вище засобами із відміткою «де», «чия земля» приєднана. Якщо селище знаходилося на куплених банківських землях або казенних відрубках, то земля заносилася в розряд «відрубної» першою строчкою.

В розділі „куплена” першою строчкою проводилася купча земля (якщо селище складалося із власників на купленій землі). Другою, третьою, четвертою та п'ятою строчками цього розділу проводилася земля куплена на стороні у приватних власників (тобто не надільна та не відрубна).

Відносно землі, купленої на стороні, слід зазначити, що вона відмічалася на подвірній картці тільки в розділі «формування землеволодіння» із показанням: «скільки десятин її придбано», «де саме», «коли та по якій ціні за десятину», а також «скільки» десятин із них відчужено і якщо були відчуження то по якій ціні та коли. Детальний опис цієї ділянки проводився на купчій картці або приватновласницькому бланку.

Куплена на стороні земля, яка не представляла собою окрему хуторську ділянку, а входила у склад землі будь-якого іншого селища (яке в свою чергу знаходилося на купчій землі) таким же чином як і хуторська ділянка відмічалася на подвірній картці її власника у розділі «формування землеволодіння», а детально описувалася на «купчій картці».

В подвірній картці також відмічалася число та номера приватновласницьких бланків, які до них відносилися у строчці «к № приложенія»²⁶.

«Купча картка» або «Приватновласницький бланк» складалася на куплену приватну землю площею до 100 і більше 100 дес. відповідно. Якщо землевласник, приписаний до товариства, мав приватну землю на стороні (за межами общини), то в подвірній картці вказувалася її наявність, а детальний опис надавався на окремій «купчій картці», або на «приватновласницькому бланку» (більше 100 дес.)²⁷. В купчій картці та приватних бланках повинні були відмічатися номери подвірних карт, до яких вони відносилися²⁸, але наявний матеріал свідчить, що номери подвірних карток та приватновласницьких бланків фіксувалися у додатках до общинних бланків. Як, наприклад додаток до общинного бланку селища Нейбазель, Василевської вол., де вказувалося що «к этому бланку приложена подворная карточка числом от № 1 до № 11 (включительно) и два частновладельческих бланка на хутор Н.Суптеля и Я.С. Красно»²⁹.

Слід зазначити, що всі знайдені нами купчі картки вміщують в собі інформацію про землеволодіння більше 100 дес. При цьому, окремо пояснюється що всі дані про цю ділянку було описано на

бланку купчої картки «за недостатком частновладельческих бланков в момент обследования»³⁰. Скоріш за все, подібною нестачею приватновласницьких бланків пояснюється і те, що 16 приватних описів розміщено на бланках общинної форми, і 10 – на бланках для описування відрубів³¹.

Таким чином, нами не було знайдено жодної справжньої купчої картки на землі менше 100 десятин. Але, виявлені нами «заміни» приватновласницьких бланків дають можливість проаналізувати формуляр цього документу.

До програми подвірного опису, окрім звичайних елементів, необхідних для демографічних та оціночних описів, велике місце було відведено обслідуванню питання про поширення закону про виділ та укріплення землі (закон 9 листопада 1906 р.). Селища та общини на відрубках описувалися на окремому бланку, який називався «Опис поселень на відрубках»³².

Пообщинні (поселенні) бланки склалися для общин та селищ. За матеріалами перепису було обстежено 198 общин (за виключенням відрубних)³³.

Окрему додаткову групу документів, які можна вважати додатковими описовими матеріалами, становлять додатки до опису кожного землеволодіння. У більшості вони склалися не за формою. В основному, це рукописні виписки із документів на землю або її друківані копії. Загалом, цю документацію можна умовно розділити на такі групи:

- 1) списки орендарів чи домовласників,
- 2) дані про оренду,
- 3) вироки про переділ, або розверстання,
- 4) копії записів на володіння або експлікацій розверстання,
- 5) довідки статистичного бюро або окремих статистиків про кількість землі або умови землеволодіння,
- 6) довідки та супровідні записки волосних правлінь,
- 7) описи кількості статистичних бланків, які було видано на руки,
- 8) довідки про вихід із общини,
- 9) акти укріплення землі,
- 10) чорнові розрахунки і примітки статистиків.

36% переглянутих нами бланків (149 справ) вміщують в собі подібну документацію. Слід зауважили, що її наявність, сама по собі свідчить про високу вірогідність даних дослідження 1912 року.

Це вочевидь говорить про використання статистиками додаткових документів під час обслідування і про те що вони робили не тільки вибірки з документів, як було прийнято в земських обслідуваннях, вони ще додатково створювали копії цих документів.

Аналіз наявних документів, дає можливість скласти формуляр статистичних описів, які створювалися у вигляді бланків (таб.1) і карток (таб.2).

Табл.1 Формуляр общинного, приватного та відрубного бланків

I. Початковий протокол
титульна частина (назва статистичного органу, № бланка)
дата
прізвище особи, яка заповнювала бланк
адресна частина
II. Основна частина
придбання землі
відчуження землі
угіддя
формування землеволодіння (общини, відрубів, приватної землі)
оренда землі
здача землі в оренду
III. Кінцевий протокол
додатки до бланку

Табл.2 Формуляр подвірної та купчої карток

I. Початковий протокол
адресна частина
II. Основна частина
формування землеволодіння
кількість землі
угіддя
III Кінцевий протокол
оренда землі
здача землі в оренду

В постанові земського зібрання фіксується, що було описано біля 65000 господарств і складено близько 2000 поселенних, хуторських та приватновласницьких описів³⁴.

В Державному архіві Запорізької області збереглося тільки 415 описових бланків (5 купчих карток рахуються як приватновласницькі описи більше 100 дес.) і 5 подвірних карток. З приводу цього можна зробити висновок, що приблизний відсоток збереження описових бланків становить 20,8%, а подвірних карток тільки 0,008%.

Таким чином, виявлені нами описово-статистичні документи обслідування Мелітопольського повіту 1912 року у формі бланків, карток та додаткового матеріалу представляють собою джерело для дослідження землеволодіння окремих населених пунктів повіту. При цьому вони є досить унікальними у тому плані, що надають дані по всім основним формам земельної власності на той час. Цим вони відрізняються від попередніх обстежень Мелітопольського та Бердянського повітів проведених, які торкалися в основному общинного володіння³⁵.

Матеріали обстеження 1912 року дають можливість визначити не просто окремих землевласників та їх земельні ділянки, а їх приналежність до окремого населеного пункту. Кожен бланк або картка має адресну частину, яка дає можливість пов'язати історію окремого землевласника із конкретним населеним пунктом і таким чином «зарахувати» його до історії цього посольку, хутора, селища тощо.

У процесі подальшого вивчення матеріалів обслідування 1912 року також можливий більш детальний аналіз їх внутрішньої структури та перевірка вірогідності шляхом порівняння із первинними матеріалами.

Література:

¹ Бобков В.В. Статистики Таврической губернии (XIX- начало XX века): Библиографический указатель / под ред. А.А. Непомнящего. – Симферополь, с.56-58; Крымский Областной Государственный Архив (Путеводитель) / под общ. ред. А.Д. Беликовой, А.А. Степановой. – Симферополь: Крымиздат. - 1961. - С. 66.

² Журнал заседаний Таврического губернского земского собрания чрезвычайной сессии 10 июля 1899 г. – Симферополь, 1899. – С. 46-47.

³ Бобков В.В. Статистики Таврической губернии (XIX- начало XX века): Библиографический указатель / под ред. А.А. Непомнящего. – Симферополь, 2004. – С. 56-77.

⁴ Зубко А. Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: Автореф. дис. ... кандидата истор. наук / Киевский государственный университет имени Т.Г. Шевченко. - К., 1988. - С. 13.

⁵ Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 г.). — СПб., 1911. - 2-е изд. - С. 71-73.

⁶ Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК), ф., 377, спр. 3515., арк. 339.

⁷ Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX - на початку XX ст.: Дис... кандидата істор. наук: 07.00.01; - Захищена 18.02.2004; - Затв. 30.06.2004. - Дніпропетровськ, 2004. - С. 103-104.

⁸ Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX - на початку XX ст.: Дис... кандидата істор. наук: 07.00.01; - Захищена 18.02.2004; - Затв. 30.06.2004. - Дніпропетровськ, 2004. С. 105; Прения и Постановления Таврического губернского земского собрания XIX очередной сессии: заседания 1885 года. – Симферополь, 1885. – С. 1-5.

⁹ Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX - на початку XX ст.: Дис... кандидата істор. наук: 07.00.01; - Захищена 18.02.2004; - Затв. 30.06.2004. - Дніпропетровськ, 2004. С. 103-106.

¹⁰ Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания XXXIV очередной сессии с 10 по 19 декабря 1899 г. – Симферополь, 1900. – С. 12-13.

¹¹ Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. - Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. - 1915. - Вып.1. Таблицы сведений о крестьянском населении, скотоводстве, землевладении и землепользовании. - С. 3.

¹² Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 44 очередной сессии 8 – 16 января 1910 г. – Симферополь, 1910. – С. 1039-1041.

¹³ Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 44 очередной сессии 8 – 16 января 1910 г. – Симферополь, 1910. – С.4-5.

¹⁴ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689; Державний архів Запорізької Облaсті (ДАЗО), ф. Ф-255, оп.1, спр. 241, арк.12-12зв.

¹⁵ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк.3зв.- 4, 6, 7, 9, 13.

¹⁶ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк.4.

¹⁷ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк. 3зв.- 4.

¹⁸ ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 131, 145, 241, 266, 337.

¹⁹ ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 29-55, 57, 78-84, 88-97, 107-232, 236, 249-251, 254-265, 278-283, 285-305, 330-332, 334, 357-369, 392-394, 682, 892.

²⁰ ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 141, 152, 153, 195, 209.

-
- ²¹ ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 505-507, 509, 722, 725-760, 762-764, 858-887.
- ²² ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 18-28, 58, 67-77, 85-87, 98-106, 233, 237-248, 266-277, 306, 329, 333, 336-356, 370-374, 386-399.
- ²³ Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. - Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. - 1915. - Вып.1. Таблицы сведений о крестьянском населении, скотоводстве, землевладении и землепользовании. - С.2-3.
- ²⁴ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк.4-6.
- ²⁵ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.6892, арк.6-6зв.
- ²⁶ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк.. 8зв-10.
- ²⁷ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк. 9зв.
- ²⁸ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк.10.
- ²⁹ ДАЗО, ф. Ф-255, оп.1. спр. 72, арк.12.
- ³⁰ ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 152, л.1; спр. 153, л.2; спр. 195, л.1, спр. 209, л.1.
- ³¹ ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 121, 125, 135, 177, 183, 186, 187, 194, 198, 200, 209, 213, 223, 230, 231, 286; 152,153, 195, 210, 226, 229, 330, 331, 332, 682.
- ³² ДАЗО, ф. Ф-255, оп.1 спр. 758; ДАЗО, ф. Ф-255, оп.1 спр. 762; Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. - Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. - 1915. - Вып.1. Таблицы сведений о крестьянском населении, скотоводстве, землевладении и землепользовании. - С. 2.
- ³³ Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. - Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. - 1915. - Вып.1. Таблицы сведений о крестьянском населении, скотоводстве, землевладении и землепользовании. - С. 208.
- ³⁴ Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 47-й очередной сессии с 10 по 19 января 1913 года и чрезвычайной сессии 4 мая 1913 года. – Симферополь, 1913. – С. 958.
- ³⁵ Сборник статистических сведений по Таврической губернии. – Симферополь, 1885. – Т.1. - Вып.1.- Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. – 283 с.; Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда. - Симферополь, 1887. - 337 с.